turae etiam unitatem personae, ex parte altera distribuentium quomodocumque etiam naturam cum distinctione personarum, ut vidimus penes Callistum et Dionysium Pontifices; aut quod fere eodem redit, quando Patres vindicantes distinctionem personarum simul repellunt calumniam adversariorum, ac si hoc ipso multiplicaretur natura, ut saepe Irenaeus, non raro Tertullianus aliique; in hac inquam disputatione coniungunt et aeque clare defendunt unitatem naturae et distinctionem personarum. At vero frequenter supposita unitate deitatis solum prae oculis habent realem distinctionem Patris et Filii, quam haeretici negabant. Cum iam hic Patribus nullatenus fuerit propositum declarare distinctionem, *quomodo sit*, sed unice eius realitatem, *an sit*, et cum de unitate naturae absque controversia cum adversariis monarchianis consentirent; non est mirum, quod saepe utuntur iis loquendi modis, qui per se spectati possent non solum personarum sed etiam naturarum distinctionem significare, et quibus in disputatione alia, ubi vindicanda essent deitas Filii et naturae unitas, neque ipsi usi essent, et minus adhuc posteriori aetate uti commode possumus, cum formulae et definitiones erroribus tam monarchianis quam triusianis directe oppositae iam ratae sunt ac fixae, quas formulas ipsas non nisi paulatim peperit necessitas, ut dogma unitatis et distinctionis semper creditum muniretur adversus haereticos, et fraudes detegerentur, quibus errorem illi occultabant.

Hanc distinctioris et constantioris terminologiae originem testatur historia Concilii Nicaeni superius a nobis descripta (th. IX), imo historia tota Arianorum et Pneumatomachorum, ut tum a Patribus seorsum tum in Conciliis confutati et damnati sunt.

Quod itaque de illis vetustis doctoribus ait s. Hieronymus Apol. contr. Rufin. l. II. n. 17: « fieri potest, ut vel simpliciter erraverint, vel alio sensu scripserint, vel a librariis imperitis eorum paulatim scripta corrupta sint; vel certe antequam in Alexandria quasi daemonium meridianum Arius nasceretur, innocenter quaedam et minus caute loquuti sunt, et quae non possint perversorum hominum calumniam declinare, » totum concedendum est, si sermo sit de rei *possibilitate* et de doctoribus seorsim *singulis* non vero in consensu spectatis. At si quaeratur de *facto*, primum et tertium sine magna probatione admitti non debet; secundum et quartum inspectis scriptis Patrum illorum, qui semper habiti sunt orthodoxi, reperitur esse verissimum.

THESIS XI.

De difficilioribus concipiendi et loquendi modis, quibus Patres vetusti distinctionem realem divinarum personarum significant.

« Quando ss. Patres sive ante controversiam cum Arianis sive » adhuc post Concilium Nicaenum loquuntur 1°. de relatione Filii ad » Patrem velut inferioris ad superiorem; 2°. de voluntaria generatione » Filii; 3°. de operatione Filii ad extra velut ministrantis Deo Patri, » eiusque generatione ad opus creationis; 4°. de missione et apparitionibus » Filii etiam in veteri Testamento, velut visibilis et loco circumscripti » prae Patre invisibili et immenso: omnes illae locutiones penes Pa- » tres orthodoxos possunt atque spectatis eorum principiis et declara- » tionibus debent intelligi de reali distinctione Filii per generationem » procedentis a Patre ut a suo principio, non autem de modo distin- » ctionis secundum diversitatem naturae; in plerisque vero simul respi- » citur humana natura a Filio assumenda aut assumpta, vel apparitio » in loco *per subiectam creaturam.* »

Non potest negari apud Patres antenicaenos occurrere modos loquendi de Filio, et vel diserte vel per consequentiam de Spiritu Sancto, in comparatione cum Patre, qui per se et seorsum sumpti possent significare, et sensu obvio revera significarent Filium natura a Patre distinctum ac inferiorem. Imo locutiones geminae occurrunt non raro penes Patres etiam post Nicaenum Concilium eos ipsos, qui consubstantialitatem Filii cum Patre adversus Arianos studiosissime vindicabant. Unde apud hos posteriores nemo prudens dubitat, quin duriores illae formulae in sensum orthodoxum explicandae sint. Hoc vero ipsum iam praeiudicium est gravissimum, easdem etiam ab antiquioribus hoc tantummodo sensu catholico adhibitas fuisse. At non coarctamur ad hanc solum comparationem cum Patribus

posterioris aetatis; sed ut iam indicavimus inter principia generalia, de quibus dictum est in fine thesis antecedentis, Patres illi antenicaeni ipsi tradunt doctrinam disertissimam de unitate divinae naturae non multiplicabilis, et de Filio qui cum Patre est unus verus Deus. Quare ea omnia, quae proferunt de distinctione Patris et Filii, non possunt habere sensum illum, quo ipsum principium fundamentale subverteretur; non possunt inquam intelligi de distinctione, eoque minus de diversitate naturae, sed necessario intelliguntur tantummodo de distinctione Patris et Filii, formaliter ut est Pater principium, Filius procedens a principio, h. e. de distinctione personarum, salva ac integra manente unitate deitatis sive naturae divinae. Neque vero locutiones istae difficiliores sunt eiusmodi, quae sensum catholicum non admittant, dummodo advertatur, quid Patres ab adversariis concessum supponant, unitatem videlicet deitatis, quid ab iisdem adversariis negatum obtinere velint, distinctionem nempe realem Filii subsistentis a Patre subsistente.

Versantur omnes illae locutiones circa quatuor capita doctrinae catholicae ex ipsis Scripturis desumpta: quod 1°. Deus Pater est principium, Deus Filius est ex Patre genitus; 2°. Pater Filium non generatione materiali et instar brutae naturae, sed interno actu intellectuali et eatenus Pater *colens* genuit; quod 3°. Deus Pater creavit omnia et operatur ad extra per Verbum suum seu per Filium; quod 4°. Filius missus a Patre in Incarnatione et velut in praelusionibus Incarnationis iam in theophaniis veteris Testamenti manifestavit Patrem.

I. Ad professionem generationis ac processionis pertinet, quod Patrem dicunt superiorem Filio, nempe secundum originem et ἀξίωμα personale; vel quod Filium a Patre docent velut a plenitudine derivatum, quatenus scilicet Pater principium est ac fons Trinitatis.

1°. Aliquando ab eis Pater praedicatur « Deus universorum », et sub eo numeratur Filius « secundo loco » et « tertio » Spiritus Sanctus, atque ulterius praeter « Deum universorum » Filius dicitur « alter Deus ». Sic Iustinus:

«Enitar vobis (Iudaeis) persuadere, alium esse, et dici Deum ac Dominum sub creatore universorum, qui et Angelus vocatur, quia nuntiat hominibus, quaecumque illis vult nuntiare universorum creator, supra quem alius non est Deus... Ad Scripturas me referens persuadere vobis conabor, hunc ipsum qui Abrahae et Iacob et Moysi visus esse dicitur, et Deus esse in Scriptura docetur, esse alium ab eo qui omnia creavit Deo, alium, inquam, numero non vero mente (ἀριθμῷ λεγω, ἀλλα οὐ γνωμῃ) » Iustin. Dialog. cum Tryph. n. 56. « Athei non sumus, qui factorem huius universi colimus... Nostrum autem harum rerum doctorem, natum ad hoc munus Iesum Christum.... ipsius veri Dei Filium noscentes, et ipsum secundo loco Spiritumque propheticum tertio ordine habentes rationabiliter nos colere demonstrabimus » (1) Id. Apol. I. n. 13.

Esset iam per se incredibile, Iustinum non intellexisse, quod in Scripturis omnibus est evidens, unicum verum Deum esse, qui creavit omnia et qui patriarchis ac Moysi sese manifestavit, atque persuadere voluisse Iudaeo Tryphoni duos esse Deos, unum creatorem omnium, alterum deitate distinctum qui in veteri Testamento se revelavit Deum Abraham, Isaac, et Iacob. Ceterum hoc fundamentum unitatis Dei Iustinus diserte etiam praestruxit. « Nec alius (inquit) umquam erit Deus, o Trypho, nec alius a saeculo exstitit praeter eum, qui hoc universum creavit ac disposuit. Neque alium nobis, alium vobis esse Deum ducimus, sed ipsum illum, qui patres vestros eduxit e terra Aegypti... Neque in alium quemquam speramus, neque enim alius est, sed in eum, in quem et vos, Deum Abraham et Isaac et Iacob » ib. n. 11. Igitur Iustinus tria simul affirmat ut certissima in fide christiana; primo non esse nisi unicum Deum, qui creavit omnia et qui idem Deus Abraham, Isaac, et Iacob patriarchis ac Moysi se manifestavit; tum secundo alium esse Patrem, qui creavit omnia per Verbum suum, et alium qui Filius missus se manifestavit patriarchis; unde tertio

(1) Υἱον αὐτου του ὀντος θεου μαθοντες και ἐν δευτερᾳ χωρᾳ ἐχοντες, πνευμα τε προφητικον ἐν τριτῃ ταξει, ὁτι μετα λογου τιμωμεν, ἀποδειξομεν.

Patrem et Filium esse unum verum Deum creatorem omnium ac Deum Abraham, Isaac, et Iacob.

His positis partitivum « *alius* », dum Filius dicitur « alius Deus », non potest intelligi de distinctione deitatis unius et alterius, sed necessario intelligitur de distinctione personae, ut Pater sit alius et Filius alius, qui tamen sunt unus Deus. Unde etiam recensio » sub Deo qui creavit omnia », et numeratio « secundo loco » ac « tertio ordine » non naturae sed solum personarum subordinationem ratione principii et procedentis a principio indicare potest (1). Vide etiam Tertullianum contr. Prax. c. 3.

Eodem sensu nomen « Deus super omnia » aliquando *hypostatice* usurpatur ad designandum Patrem, quatenus est principium Filii et cum Filio principium Spiritus Sancti, idque factum fuisse videmus non solum a vetustis illis Patribus sed etiam post Conc. Nicaenum ab iis, qui ceteris instantius unam naturam trium defendebant, ut ab Athanasio (Apolog. ad Constant. n. 17.); Basilio (ep. 38. n. 4.); Gregorio Nysseno (contr. Apollin. n. 77. Galland. VI. p. 575.). Basilius l. c. ad rem praesentem characteres personales ita describit: Filius a Patre procedit solus per modum unigeniti (μονος μονογενως); Spiritus Sanctus a Filio pendet (processione (του υιου μεν ηρτηται), quocum inseparabiliter cogitatur, et ex Patre principio pendentem (origine) subsistentiam habet (της τε του πατρος αιτιας εξημμενον εχει το ειναι); qui autem est *super omnia Deus*, exsortem characterem suae hypostaseos solus habet, quod Pater est, et quod nullo subsistit ex principio » (2) Basil. T. III. p. 117. (Vide Tract. de Incarnat. th. IX. n. II.)

(1) Nobis pro nostro scopo nec opus nunc est nec animus totam Origenis doctrinam de Trinitate defendere; interim quod velut grave praeiudicium contra eius orthodoxiam obici solet ex l. V. n. 30 contra Celsum, ubi Filium appellat « alterum Deum δευτερον θεον, » si non aliud obstaret, ex dictis facile explicari posset. « Sapientiam nos credimus Dei esse Filium... Et si ideo alterum dicamus Deum, sciant, alterum Deum nos non aliquid aliud dicere quam Virtutem omnes virtutes complectentem et Verbum (seu Rationem λογον) in se continens, quidquid rationis est in iis, quae secundum naturam eaque praestantissima creata sunt. »

(2) Ὁ δε επι παντων θεος εξαιρετον τι γνωρισμα της εαυτου υποστασεως το παντη ειναι και εκ μηδεμιας αιτιας υποστηναι, μονος εχει.

Eodem reduci posset per se loquendo distinctio Origenis in Io. tom. 2. n. 2. 3. (Opp. T. IV. p. 50. 51.). Pater, inquit, dicitur Deus cum articulo (ὁ θεος), Verbum autem quod erat apud Deum et quod Deus erat, appellatur sine articulo θεος idque ideo ut Pater significetur tamquam αὐτοθεος i. e. Deus sine principio a quo procedat, Filius intelligatur in sua proprietate personali is, qui habet divinitatem communicatam a Patre. Explicat hanc distinctionem inter nomen ὁ θεος et θεος alio exemplo. Verbum dicitur ὁ λογος cum articulo, in creatis vero ratio est λογος sine articulo, quia Verbum (ὁ λογος) est exemplar et fons omnis rationis, quae in creatis est λογος velut participatio quaedam illius, qui est ὁ λογος ratio absolute perfecta. « Ambo igitur locum tenent fontis, Pater quidem divinitatis (quatenus communicatur Filio), Filius vero rationis (participatae in creatis). » Comparatio non est inter communicationem divinitatis a Patre et rationis creatae a Verbo quoad modum, quasi is utrimque idem esset, sed comparatio est inter communicationem solum analogam. Hanc doctrinam, quod deitas in Patre est non communicata ab altero et ideo Pater dicitur ὁ θεος et αὐτοθεος, in Filio deitas est communicata a Patre per generationem et ideo dicitur θεος, opponit Origenes duplici aut triplici errori: primo generatim eorum, qui Patrem et Filium Deum praedicando putant induci duos Deos; tum eorum, qui ad hunc ditheismi errorem vitandum vel negant personalem distinctionem Filii a Patre, vel concessa distinctione negant Filii divinitatem. « Ex his, inquit, solvi iam potest id quod multos perturbat, qui volentes Dei amantes esse verentur, ne duo praedicentur Dii, ac propterea incidunt in falsa et impia dogmata, vel ita, ut negent proprietatem Filii aliam a proprietate Patris, confitentes Deum esse, quem ipsi solum nomine tenus Filium appellant (quippe quem non realiter distinctum a Patre credunt); vel ita, ut divinitatem Filii negent, concedentes proprietatem eius et substantiam secundum circumscriptionem, aliam a Patre » (1) Origen. l. c.

(1) Τιθεντες αυτου την ιδιοτητα και την ουσιαν κατα περιγραφην τυγχανουσαν ετεραν του πατρος. Hic ουσια κατα περιγραφην est ipsa definitio hypostaseos, quae scilicet est substantia seu essentia proprietate hy-

Pariter non ad distinctionem naturae sed ad indicandam generationem Filii a Patre, simulque ad declarandam Filii incarnati dominationem secundum humanitatem, pertinet illud, quod non modo ante Concilium Nicaenum, ut Tertullianus contra Prax. c. 13., sed etiam subsequentes Patres ex ipso usu loquendi biblico (cf. 1. Cor. VIII. 6; XII. 4–6; Eph. IV. 5. 6. etc.) animadvertunt, in connumeratione Patrem dici *Deum* Filium vero *Dominum*, significatione scilicet hypostatica horum nominum, quamvis absoluta significatione Filius idem Deus sit qui Pater, et Pater idem Dominus qui Filius. « Pietatis doctrina, ut sciamus unum Deum ingenitum Patrem, unum genitum Dominum Filium, qui Deus quidem appellatur, quando per se et seorsum dicitur, Dominus autem, quando cum Patre nominatur; illud propter naturam (quia una deitas), hoc propter unitatem principii » (δια την μοναρχιαν) Gregor. Naz. or. 25. al. 23. n. 15. cf. Hilar. Trin. l. VIII. n. 35–37; Basil. ep. 8. al. 141. n. 3; Chrysost. in 1. Cor. hom. 20. n. 3; de Incomprehens. hom. 5. n. 1. 2.; Theodoret. in 1. Cor. VIII. 6.

2° Alter loquendi modus pertinens ad rationem principii et procedentis a principio indiget explicatione, quando verbis utuntur, quae per se spectata possent significare partitionem naturae divinae aut communicationem naturae non eiusdem, quae est Patris, sed alterius inferioris. Tertullianus Patrem appellat « totam substantiam, » Filium « derivationem totius et portionem, » atque Filium comparate ad Patrem ait esse « modulo alium ab alio » contr. Prax. c. 9.

At vero tum contextus immediatus huius loci tum universa doctrina in toto libro contra Praxeam et alibi a Tertulliano defensa de una substantia ac deitate in tribus personis substantialibus, quae solis relationibus originis in-

postatica velut definita et circumscripta, sub qua ratione iam non est communis pluribus sed incommunicabilis et hoc sensu in divinis « individua substantia rationalis naturae ». Ita etiam a s. Basilio dicitur hypostasis, ubi « non communitas naturae sed rei alicuius *circumscriptio* secundum proprietatem spectatur » πραγματος τινος περιγραφη κατα το ἰδιαζον Basil. ep. 36. (al. 43.) n. 2. cf. Tract. nostrum de Incarnatione; Petav. Trin. IV. c. 7.

ter se distinguantur, tam luculenta est, ut Patrem « totam substantiam » prae Filio dicere non potuerit nisi ratione *principii*, nec Filium potuerit intelligere alio sensu « derivationem totius », nisi quod « totum », ipsa scilicet eadem deitas quae est Patris, per generationem derivatur in Filium; vel quod « derivationem totius » dixerit ut *derivationem a toto*, quo nomine *totius* intelligi debeat Pater ut principium primordiale (ἀρχη προκαταρκτικη) et fons Trinitatis. Nomen vero « portionis » est appositum synonymum, idem significans quod « derivatio totius »; portio quippe idem est ac *partitio* non divisionem significans sed pro perfectione rei, de qua agitur, solum communicationem (1). Tertullianus ipse alibi (contr. Marc. l. III. c. 6.) hunc sensum explicat, quod Pater est plenitudo, Filius portio quatenus « consors plenitudinis ». Nec quidquam officit, quod contra Prax. c. 9. confirmat illam rationem « totius » ac portionis » verbis Christi: « Pater maior me est » Io. XIV. 28. Hoc enim dictum Patres quamplurimi etiam post Conc. Nicaenum et in disputatione adversus Arianos interpretati sunt de Filio spectato secundum divinitatem, quod Pater maior dicitur Filio non sane ratione naturae, quam unam in Patre et Filio illi Doctores sua interpretatione defendere propositum habebant, sed ratione originis et secundum ἀξιωμα paternitatis, quod Pater est principium Filii. (Vide PP. apud Petav. l. II. c. 2. n. 1-9). Hac interpretatione verborum Christi admissa, recte poterat Tertullianus ad ea appellare non solum, ut pro suo scopo principe rem ipsam distinctionis Patris ac Filii demonstraret, sed etiam poterat ex illis suum peculiarem modum loquendi derivare. Declarat ipsemet l. c., quo sensu dicatur Pater Filio maior: « dum alius qui generat, inquit, alius qui generatur;

(1) Sic etiam Tatianus distinguit partitionem et divisionem μερισμον et ἀποκοπην. Verbum ait esse genitum ac prolatum ad mundi creationem non per divisionem sed secundum partitionem (h. e. secundum communicationem κατα μερισμον), non imminuens eum a quo processit, sicut lumen accenditur a lumine. Tatian. contr. Graec. n. 5. Conferri etiam potest locutio latina penes Plinium « vocare aliquem in portionem muneris ». Cf. Iust. dialog. cum Tryph. n. 128.

dum alius qui mittit, alius qui mittitur; dum alius qui facit, alius per quem fit. » Gemina omnino locutione exprimit relationem originis inter Filium et Spiritum Sanctum, appellans Filium « massalem summam », Spiritum Sanctum « portionem » (contr. Marc. IV. c. 18). Quando deinde Filium dicit « modulo alium a Patre », nomine *moduli* nihil aliud significat nisi modum subsistendi seu formalem rationem Filii, qua Filius genitus est alius a Patre gignente. Sicut formalem rationem personalem hic modulum et, quatenus spectatur in Filio, infra c. 14 « modulum derivationis » appellat, ita superius c. 2. dixerat Patrem, Filium, Spiritum tres esse *gradu, forma, specie,* unius autem substantiae, et unius status et unius potestatis, « quia unus Deus, ex quo et gradus isti et formae et species in nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti deputantur ».

Similem omnino modum dicendi vidimus iam supra p. 154 penes s. Hippolytum, qui eo in contextu, ubi vel maxime confitetur Patrem et Filium esse unum Deum unamque virtutem essentialem, ad declarandam disctinctionem personarum et rationem principii ac procedentis a principio Patrem appellat « totum » et Verbum « Virtutem ex toto ».

3°. Huc referemus sententiam Clementis Alexandrini Strom. VII. p. 702 (ed.Paris.1641), ubi dicitur « natura Filii soli omnipotenti propinquissima (seu coniunctissima) » ἡ υἱου φυσις, ἡ τῳ μονῳ παντοκρατορι προσεχεστατη.

Imprimis in hoc contextu ipso describitur Dei Filius attributis uni vero Deo propriis. Post citata verba pergit Clemens dicere, hanc naturam Filii esse summam excellentiam (ἡ μεγιστη ὑπεροχη), quae indefessa et inexhausta potentia omnia operatur, et occultas inspicit cogitationes. «Filius Dei non divisus, non separatus (a Patre), non transiens de loco in locum, ubique existens, nuspiam circumscriptus, totus mens, totus lux paterna, totus oculus, omnia videns, omnia audiens, sciens omnia, potestate scrutans potestates » etc. Tum passim in suis scriptis Clemens unam non multiplicabilem deitatem celebrat Patris et Filii et Spiritus Sancti. « Omnium causa Deus est; nihil ergo odio habetur a Deo, sed neque a Verbo, *ambo enim unum*

sunt, nempe Deus (ἐν γαρ ἀμφω, θεος); dixit enim: in principio erat Verbum, et Verbum erat in Deo (ἐν τῳ θεῳ,), et Deus erat Verbum... Deus et bonus et iustus est... *Unum* autem est Deus, et *supra unum* et *supra ipsam monadem*. Propterea particula *Tu* (in verbis: Tu Pater in me et Ego in Te) emphasim habens demonstrativam designat Deum, qui solus essentialiter est, erat, et erit (vid. Tract. de Deo th. XXII. n. II.)... Qui enim hos quidem statuit a dexteris, illos vero a sinistris (bonus et iustus), quatenus Pater concipitur bonus existens, id solum quod est, nempe bonus appellatus est (Matth. XIX. 17), quatenus vero Filius existens Verbum eius in Patre est, iustus appellatur, *ex relatione ad invicem* » Clem. Paedagog. l. I. c. 8. Itaque Deus unus est et supra unitatem, cui scilicet intrinsecus repugnat additio alterius unitatis (Tract. de Deo l. c.), idemque unus Deus est Pater et Filius, qui relatione ad invicem non autem deitate, utpote una, inter se distinguuntur; unde dum Patri bonitas, Filio iudici iustitia appropriatur, qui dicitur bonus et iustus, est idem unus Deus. Vide etiam doxologiam ex usu ecclesiastico desumptam ad finem libri III. Paedagogi Clementis. Ibi est precatio: « placare filiolis tuis, Fili et Pater, *ambo unum,* Domine! » et exspectatur laus ac gratiarum actio in coelo deferenda « soli Patri et Filio, Filio et Patri cum Sancto Spiritu, *per omnia uni* (παντα ἑνι), per omnia bono, pulchro, sapienti, iusto, cui gloria et nunc et in saecula Amen. »

Hac doctrina supposita manifestum est, in illo dicto: « *natura Filii propinquissima omnipotenti* », non posse esse comparationem inter naturam absolute spectatam Patris ac Filii, sed necessario intelligi relationem personae ad personam. Quare « natura Filii » intelligitur natura formaliter ut identificata cum Filio, ita autem « natura Filii » idem significat ac *Filius* vel *persona Filii* (vid. Tract. de Incarnat. th. XXXV. cf. Petav. Trin. l. IV. c. 2. n. 3. 4). Hac vero significatione hypostatica « natura Filii propinquissima (coniunctissima προσεχεστατη) omnipotenti (Patri)» recte dici potest duplici ratione.

a) In comparatione *ad extra* cum creaturis natura Fi-

lii est propinquissima Patri, quia Filius est generatione consubstantialis imago Patris, splendor (ἀπαυγασμα) gloriae, et figura (χαρακτηρ) substantiae eius (Heb. I. 3); creaturae, angeli et homines sunt imagines imaginis per creationem. Ita loquuntur Patres frequenter (Petav. VI. 5) et Clemens ipsemet Protrept. p. 62: « est Dei imago eius Verbum, et mentis genuinus Filius, lucis lux archetypa; imago autem Verbi est homo. » Hic est proprius sensus, quo Clemens Filium appellat naturam propinquissimam Patri; comparat enim in contextu homines, angelos, Filium ratione propinquitatis ad Patrem: « in terra praestantissimum est homo maximae in Deum pietatis; praestantissimum in coelo est angelus, qui loco propius et iam purius aeternae ac beatae vitae est particeps. » Tum progreditur ex creaturis ad illum, qui est super coelum et terram adeoque super omnes creaturas: « perfectissima enim vero et sanctissima et maxime principalis et imperans et regia et beneficentissima natura Filii, quae soli omnipotenti est propinquissima. »

b) Etiam in comparatione *ad intra* secundum originem personarum, quod Filius a solo Patre, Spiritus a Patre et Filio vel a Patre per Filium procedit, dici potest Filius prae Spiritu Sancto « προσεχεστατος » Patri. Ita s. Gregorius Nyssenus: « indifferentiam, inquit, naturae confitentes non negamus differentiam ratione principii et principiati, in quo solo unum ab altero distingui intelligimus, quia unum credimus esse principium, aliud ex principio. Et in hoc, quod est esse ex principio, iterum aliam intelligimus differentiam, unum enim (Filius) est *proxime ex primo*, aliud (Spiritus Sanctus) est per proximum ex primo (το μεν γαρ προσεχως ἐκ του πρωτου, το δε δια του προσεχως ἐκ του πρωτου), ut et ratio unigeniti (το μονογενες, quod est solus ex solo Patre) in Filio indubitata maneat, et Spiritum Sanctum ex Patre esse medio Filio non ambigatur (και το ἐκ του πατρος εἰναι το πνευμα μη ἀμφιβαλλειν της του υἱου μεσιτειας), qui ordo medii (Filii inter Patrem et Spiritum Sanctum) et rationem unigeniti Filio reservet et Spiritum Sanctum a naturali relatione ad Patrem non seiun-

gat » Nyssen. l. Quod non tres Dii ad Ablav. T. II. p. 459. (cf. Petav. VII. 11.).

II. Examinanda hic porro est doctrina, quae non solum apud vetustiores (ut e. g. apud Hippolytum contr. Noet. n. 15.), sed etiam in disputationibus adversus Arianos saepe recurrit. Concedunt Patres hanc propositionem: Pater Filium *voluntate* genuit. Plerique ex illis ad hanc quaestionem de *voluntaria* generatione habendam adducti sunt perpetuo sophismate adversariorum. Interrogabant Ariani, utrum Pater Filium genuerit volens an non volens. Si Catholici hoc alterum affirmarent, consequens esse aiebant, ut Pater coactus ac invitus Filium genuerit, vel ut generatio sit non qualis decet spiritum, sed per modum processionis naturalis, qualis est in corporibus cognitione et voluntate carentibus, quod utrumque in Deo repugnat. Si concederetur alterum, Filium scilicet esse a Patre voluntate genitum, hoc ipso inferebant, Filium esse factum cum antea non esset, nec esse Patri consubstantialem.

Patres pro scopo diverso diversimode respondent; aliquando enim uno sensu concedunt, aliquando alio sensu negant, Filium a Patre *voluntate* esse genitum. Ut excludant absurdam calumniam, ac si Filius invito Patre vel per modum naturae brutae genitus diceretur, aiunt Filium esse utique genitum *voluntate*, ubi non voluntatem *liberam efficientem*, quam Ariani in mente habebant, sed voluntatem significant *naturalem concomitantem*, quod scilicet ex ipsa ratione infiniti spiritus generatio Verbi est sane per intellectum et cum voluntate Patris; sicut Deus voluntate Deus est, non quod voluntas sit effectrix Dei, sed quod Deus ex intestina sui perfectione existens vult utique esse Deus nec invite Deus est (1). « Cum non ex voluntate, ut

(1) « Cum dicitur aliquid esse vel fieri *voluntate*, dupliciter potest intelligi. Uno modo, ut ablativus designet *concomitantiam* tantum, sicut possum dicere, quod ego sum homo mea voluntate, quia scilicet volo me esse hominem. Et hoc modo potest dici, quod Pater genuit Filium *voluntate*, sicut et est *voluntate* Deus, quia vult se esse Deum, et vult se generare Filium. Alio modo sic, quod ablativus importet habitudinem principii... et secundum hunc modum Deus Pater non genuit Filium voluntate, sed voluntate produxit creaturam » s. Thom. 1. q. 41. a. 2.

cetera, Filius subsistere doceretur, ne secundum voluntatem tantum non etiam secundum naturam haberet essentiam; data haereticis occasio videbatur, ut necessitatem Deo Patri gignendi ex se Filii adscriberent (h. e. ex sententia Catholicorum id sequi calumniarentur), tamquam naturae lege cogente *invitus* ediderit. Sed haec passionum non est in Deo Patre conditio... Ante tempora omnia Pater ex naturae suae essentia *impassibiliter volens*, Filio dedit naturalis nativitatis essentiam (al. naturalis nativitatem essentiae) » s. Hilar. de Synod. n. 69. « Num quia ex natura non autem ex voluntate sit Filius, iam etiam praeter voluntatem Patris et nolente Patre est Filius? Minime vero, sed potius Pater vult Filium...Ut enim non ex voluntate bonus esse coepit, nec tamen contra sententiam et voluntatem bonus est; namque hoc quod est, ipse vult esse...sic cum Filius proprius sit eius naturae, non praeter voluntatem eius est. Sit ergo volitus et dilectus Filius a Patre, hacque ratione pie quis cogitet, Deum velle et non nolle » s. Athanas. contr. Arian. orat. III. n. 66.

In directa vero oppugnatione dogmatis Ariani, quo Filium libera voluntate Patris factum vel genitum dicebant, ss. Doctores negant Filium esse genitum *voluntate* Patris. Neque tamen inde est consequens, ut *nolens* Pater Filium genuerit; quod enim ex interna exigentia et necessitate perfectae spiritualis naturae procedit, id neque est ex libera electione voluntatis neque contra voluntatem sed ex prin-

Haec Petavio non undequaque probantur. « Cur voluntatem illam *concomitantem* vocent, equidem non intelligo, » inquit l. VI. c. 8. n: 17. 20. Nam voluntatem, qua Deus vult esse Deus, putat dici debere *consequentem*; qua vero vult generare Filium, esse voluntatem *antecedentem*, neutram *concomitantem*. At vir doctissimus animadvertere potuisset, hic non spectari ordinem voluntatis, ut prae aliquo termino antecedens est vel consequens vel concomitans, sed quaestionem esse, utrum ablativus « *voluntate* generat Pater » sit ablativus *efficientiae* ut volebant Ariani, an ablativus *concomitantiae* tantum. Quando voluntas *concomitans* contradistinguitur ad voluntatem *effectricem* vel *productricem*, non respicitur ordo prioris aut posterioris, sed affirmatur existentia volitionis et negatur ratio causae vel principii in eadem volitione; atque adeo hoc sensu potest dici voluntas *concomitans*, quae respectu ordinis esset *antecedens* vel *consequens*.

cipio naturae intelligente ac volente, seu *voluntate concomitante*. « Ergo nec invitum dixerim nec volentem...Nam sicut bonus Pater non aut ex voluntate est aut necessitate (invitus et coactus) sed *super utrumque*, hoc est naturâ; ita non generat ex voluntate aut necessitate Pater » Ambros. de Fid. l. IV. c. 9. n. 103. Vide Augustin. Trin. XV. c. 20 n. 38.

Dextere etiam accipiendum est, quod Patres frequenter respondent Arianis ad defendendam aequalitatem Filii cum Patre in hunc modum. Si Filius minor est Patre, aiunt, vel Pater sibi aequalem generare non potuit, et non est omnipotens; vel noluit, et non est bonus sed invidus (Basilius, Gregor. Nyssenus, Augustinus). Supponitur vera ratio Filii et vera generatio per communicationem naturae; unde omnipotentia et bonitas, ex qua deducunt plenitudinem communicatae naturae, non potest intelligi effectrix sicut in ordine ad creaturas, sed debet intelligi intima perfectio fecunditatis et communicabilitatis naturae, quatenus identificatur cum Patre. Cum scilicet Ariani Filium omnipotentia et bonitate Dei factum esse dicerent, Patres inflectebant omnipotentiam et bonitatem, prout convenit non effectioni sed generationi; hoc autem sensu omnipotentia et bonitas *paterna*, formaliter ut paterna et hypostatica, est potentia fecunditatis et bonitas communicationis naturae, qua generatur Filius. Quare sententia illa: « si Pater Filium non potuit vel noluit generare sibi aequalem, aut omnipotens non est aut non est bonus, » revocatur ad hanc alteram: si non potuit vel noluit, non est in Patre summa perfectio communicabilitatis naturae. Patet autem, huiusmodi rationes a Patribus non adferri ad demonstrationem rei, *an sit;* sed supposita revelatione veritatis proponi velut argumenta *ad hominem*, aut ad aliquam declarationem rei, *quomodo sit*.

III. Aliud doctrinae caput, in quo ambiguas et obscuriores quandoque locutiones veterum Patrum occurrere diximus, illud est, quod Pater creat et operatur per Verbum. Quamvis operatio *ad extra* in Deo realiter non sit aliud, quam ipsa divina essentia cum respectu et connotatione termini externi, hocque ipso operatio trium per-

sonarum ita sit una absque distinctione, sicut una est et indistincta divina essentia; attamen essentia ac proinde operatio communicatur a Patre in Filium, a Patre Filioque in Spiritum Sanctum, in quo communicatio naturae veluti sistit et absolvitur, nec ulterior datur processio quam Verbi per intellectum et Spiritus Sancti per voluntatem seu per amorem. Hic ordo communicationis et relationum exprimitur locutione biblica et ecclesiastica, qua dicitur Pater operari *per Filium in Spiritu Sancto*. Si autem non relatio personarum sed natura respicitur, locutio: Deus fecit omnia per Verbum et per Spiritum Sanctum, convertitur cum altera: Deus fecit omnia per semetipsum. (Vide Irenaeum supra p. 152.).

Iam 1°. haec eadem relatio originis Filii a Patre exprimitur, quando non solum Patres antenicaeni sed frequentissime etiam subsequentes Filium dicunt *ministrare* Patri in mundi creatione et in operibus ad extra. Notatur a Petavio inter veterum dicta, quae a fidei regula discrepare videantur, etiam illud, quod Irenaeus (l. IV. c. 17. al. c. 7. n. 4. et l. III. c. 8. n. 3.) Filium dixerit Patri ministrare (Petav. l. I. c. 3 n. 7.), quo modo etiam loquuntur Theophilus Antiochenus (ad Autolyc. l. II. n. 10), Clemens Alex. (Strom. VII. p. 703.) et alii.

At Irenaeus ipsemet l. c. declarat, ministrationem Verbi et Spiritus Sancti, quibus subiecti sunt omnes angeli, omnino aliam esse quam ministerium creaturae. «Non indiget Deus ministerio (angelorum) ad fabricationem eorum, quae facta sunt, sed habet copiosum et inenarrabile ministerium. Ministrat enim ei ad omnia sua progenies et figuratio sua, id est Filius et Spiritus Sanctus, Verbum et Sapientia, quibus serviunt et subiecti sunt omnes angeli». Eodem sensu audivimus Irenaeum (p. 151) docentem, Deo non opus fuisse ministris angelis ad creationem; habet enim manus suas Verbum et Sapientiam (Spiritum Sanctum), atque ita non per ministros creatos sed per semetipsum, h. e. per Verbum et Sapientiam omnia fecit.

Non aliter loquuntur Patres post Conc. Nicaenum disputantes contra ipsos Arianos. Ita S. Basilius: «Verbum est,

quod in principio erat apud Deum, et Deus erat; Spiritus autem oris Dei Spiritus est veritatis, qui a Patre procedit. Itaque tria intelligis, mandantem Dominum, creans Verbum, et confirmantem Spiritum». Declarat, his non modo non excludi sed imo includi unitatem actionis in tribus personis: «nemo me credat tres originales (ἀρχικας i. e. non procedentes ab alio tamquam a principio) hypostases ponere, aut Filii operationem esse imperfectam. Principium enim omnium quae sunt, unum est, per Filium condens et perficiens in Spiritu». Denique s. Doctor explicat modum, quo sicut una natura ita una operatio trium intelligi debeat, et in ipsis relationibus internis ostendit rationem, cur distinguatur mandans Pater et ministrans Filius. «Verbum, inquit, paternis bonis plenum, ex Patre effulgens (του πατρὸς ἀπολαμψας), omnia facit ad similitudinem eius, qui ipsum genuit. Nam essentia nihil differt a Patre, nec etiam potentia differt. Quorum autem aequalis est potentia, etiam omnino aequalis est operatio; Christus enim Dei virtus et Dei sapientia. Atque ita omnia per ipsum facta sunt, et omnia per ipsum et in ipsum creata sunt, non quod instrumentale et servile ministerium expleat, sed quod tamquam creator (δημιουργικως) paternam perficit voluntatem... Proinde quod dicitur mandatum, ne sermonem imperiosum per vocalia organa prolatum intelligamus, Filio velut subdito praescribentem, quid facere debeat; *sed, ut Deum decet, cogitemus voluntatis communicationem, velut formae cuiusdam irradiationem in speculo a Patre in Filium aeternaliter dimanantem*» (1) Basil. de Spiritu Sancto n. 19. 20. 38.

Praeclare et eodem sensu Patres Conc. Antiocheni contra Paulum Samosatenum: «Filium qui semper cum Patre est, credimus implevisse voluntatem paternam in creatione universi. Ipse (Pater) enim dixit et facta sunt; ipse mandavit et creata sunt. Qui autem mandat, alteri mandat, quem non alium esse persuasum habemus quam unigenitum Filium Dei Deum... quippe qui vere est et operatur,

(1) Ἄλλα θεοπρεπως νοωμεν θεληματος διαδοσιν οἷον τινος μορφῆς ἐμφασιν ἐν κατοπτρῳ, ἐκ πατρος εἰς υἱον ἀχρονως διϊκνουμενην.

utpote Verbum simul et Deus, per quem omnia facit Pater, non tamquam per istrumentum nec tamquam per scientiam non per se subsistentem: *generavit quidem Filium Pater tamquam actum vivum et per se subsistentem, omnia in omnibus operantem* » γεννησαντος μεν του πατρος τον υἱον ὡς ζωσαν ἐνεργειαν και ἐνυποστατον, ἐνεργουντα τα παντα ἐν πασιν (Mansi Conc. T. I. p. 1035.) Ita etiam Athenagoras (Legat. n. 10.) dicit, Filium prodiisse, ut omnium rerum creatarum esset idea et actus ἰδεα και ἐνεργεια. Et Augustinus frequenter Filium ipsum appellat « mandatum non a tempore datum, sed mandatum natum »; « iussionem enim Patris ut fierent omnia, ait, non esse nisi Verbum, per quod facta sunt omnia » Aug. serm. 120. n. 6; l. contr. serm. Arian. c. 3; Trin. l. I. c. 12. n. 26.; contr. Faust. l. II. c. 5.; in Io. tract. XXI. n. 4.

2°. Paulo diligentiori consideratione indiget singularis quidam modus loquendi veterum illorum Patrum de generatione Filii in ordine ad opus creationis. Videntur enim dicere, Verbum a Deo Patre prolatum aut generatum esse ad mundi creationem, idque ita, ut haec Verbi generatio videatur Patri fuisse libera, neque Verbi coaeternitas cum Patre satis intelligatur. Sic loquitur Theophilus Antiochenus. « Nihil Deo coaevum, sed cum ipse sibi locus sit, nec ulla re egeat ac saeculis antiquior sit, hominem facere voluit, cui innotesceret... Habens igitur Deus suum ipsius Verbum in propriis visceribus insitum (τον ἑαυτου λογον ἐνδιαθετον ἐν τοις ἰδιοις σπλαγχνοις), genuit illud cum sua Sapientia (1) proferens ante hoc universum. Hoc Verbum habuit administrum operum suorum, et per illud omnia condidit... Nondum erant prophetae, cum mundus conderetur, sed erat Sapientia Dei in ipso et sanctum Verbum eius, quod semper est apud ipsum » Theoph. ad Autolyc. l. II. n. 10. Luculentius paulo post appellat « Verbum Dei, quod eius quoque Filius est, non ut poetae filios deorum fingunt, sed ut veritas declarat, Verbum quod semper existit *insitum* in corde Dei (τον λογον τον ὁντα διαπαντος ἐνδιαθετον ἐν καρδιᾳ θεου). Ante enim quam quidquam fieret, illud Verbum habuit consors consiliorum (συμβουλον), utpote quod est mens eius et intelligentia. Quando autem voluit Deus facere quae statuerat, hoc Verbum genuit *prolatitium* (προφορικον), primogenitum omnis creaturae, non quod ipse vacuus Verbi fieret, sed Verbum gignens et Verbo suo (in se ipso) semper conversans. Haec nos docent ss. Scripturae, et quotquot Spiritu Sancto afflati fuere, inter quos Ioannes ita dicens: in principio erat Verbum, et Verbum erat apud Deum. His verbis ostendit, initio solum fuisse Deum et in eo Verbum. Tum addit: et Deus erat Verbum, omnia per ipsum facta sunt. Verbum igitur cum Deus sit et ex Deo genitum, illud Pater universorum cum visum fuerit, mittit in aliquem locum etc. » ibi n. 22. Eandem doctrinam et plerumque iisdem fere loquendi formulis proponunt Patres alii, Iustinus dial. cum Tryph. n. 61.; Tatianus contr. Graec. n. 5.; Athenagoras Legat. n. 10.; Hippolytus contr. Noët. n. 10.; Tertullianus contra Prax. c. 5. 6.; Novatianus c. 31.

(1) Sicut Irenaeus et nonnulli alii Patres (supra p. 113. 151) ita et Theophilus nomine Sapientiae intelligit Spiritum Sanctum tertiam hypostasin cf. ad Autolyc. l. I. n. 7; l. II. n. 15. 18.

Evidenter in hisce locis Verbum spectatur dupliciter *a*) in se et in sua interna relatione ad Patrem, ut describitur in primis duobus versiculis Evangelii Ioannis; *b*) in relatione *ad extra*, h. e. quatenus in Verbo consideratur vel idea et consilium creationis ab aeterno communicatum a Patre in Filium, vel iam ipsa in tempore manifestatio et operatio *ad extra* et missio a Patre, ut exhibetur in versiculo tertio eiusdem Evangelii.

In priori consideratione describitur disertissime Verbi aeternitas et essentiae unitas cum Patre; est enim Verbum, de quo Ioannes ait: in principio erat, et Deus erat, quod est mens et intelligentia Patris (νους και φρονησις), quod ideo necessario semper est Verbum insitum in Deo Patre. Ne vero habeatur velut attributum absolutum Dei, non minus diserte exprimitur distinctio Verbi ab eo, cuius est Verbum. Est Verbum, quod teste Ioanne erat *apud Deum*, quod est consiliarius seu consors consiliorum Patris, quod est genitum a Patre generatione aeterna; nam dicitur ab

aeterno esse in visceribus, in corde Patris ita, ut sit Filius Patris, sicut Ioannes appellat « unigenitum Filium, qui est in sinu Patris. » Verbum itaque ἐνδιαθετον hisce Patribus non est attributum absolutum sapientiae, ut Sabelliani et postea etiam Ariani λογον ἐνδιαθετον interpretabantur (Petav. VI. c. 3. n. 3.; c. 4. n. 2.); sed est Verbum hypostaticum, Filius a Patre distinctus. Dicitur vero ἐνδιαθετον comparate ad λογον προφορικον, non quod Patres, ut Ariani, diversum putassent Verbum προφορικον a Verbo insito; sed unum idemque Verbum, quod consideratum in se et in relatione ad Patrem est Verbum insitum, appellabant prolatitium, quatenus ad extra operatur et manifestatur. Etenim in hac altera consideratione iam ex modo, quo describunt Verbum in corde Patris et Verbum prolatum ad opera divina, manifeste patet, non aliud et aliud sed unum Verbum exhiberi sub diversa ratione. Imo hanc Verbi unitatem diserte enuntiant: « Pater hoc Verbum quod semper habuit in corde *insitum*, quando voluit, genuit *prolatitium*. »

Distinguunt itaque Patres nomine generationis duo valde diversa, generationem aeternam, qua Filius in se est persona a Patre distincta velut consiliarius in visceribus et in corde Patris, tum Filii manifestationem ad extra, quae nec ab aeterno est nec necessaria sed libera, et quae tamquam missio generati dicitur generatio *ad extra*. Hinc Theophilus non dicit simpliciter; « quando voluit, genuit Verbum, » sed: « genuit Verbum *prolatitium*, » ut scilicet quod ab aeterno erat genitum Verbum insitum, iam etiam sit prolatitium seu manifestatum ad extra. Clarissime Hippolytus l. c. hanc generationem ad extra ait esse ostensionem Verbi, ut quod prius erat visibile soli Patri, fieret agnoscibile creaturis: « quando voluit et sicut voluit, ostendit Verbum suum (ἐδειξε τον λογον αὐτου) temporibus apud eum definitis, per quod omnia fecit... Eorum autem quae facta sunt, ducem et consiliarium et effectorem generabat Verbum, quod Verbum cum in se haberet, essetque inadspectabile mundo creato (i. e. creaturis nondum existentibus), fecit adspectabile, emittens priorem vocem, et lumen ex lumine generans emisit creaturae Dominum; suum proprium

intellectum prius ipsi soli visibilem creato vero mundo invisibilem, hunc fecit visibilem, ut mundus videns eum dum apparuit, salvari posset » (1).

Non minus luculenter hanc rationem generationis definit Methodius Conv. Virgin. or. VIII. n. 9. (Galland. T. II. p. 719). « Filius meus es tu, ego hodie genui te. Observandum enim est, Filium quidem suum esse, indefinite pronuntiasse et sine temporis determinatione: *es* enim illi ait, non *factus es*... Quod vero addit: ego hodie genui te, sibi vult: in coelis ante saecula praeexistentem *volui et mundo gignere*, hoc est, antea non cognitum manifestare » ἠβουληθην και τῳ κοσμῳ γεννησαι, ὁ δη ἐστι προσθεν ἀγνοουμενον γνωρισαι.

Ita etiam Tertullianus contr. Prax. c. 5–7. considerat Verbum primo, ut ab aeterno generatur a Deo Patre ad intra, sicque appellat *Rationem*; deinde ut manifestatur ad extra, et sic nominat *Sermonem*, quod utrumque, ait, Graeci nomine του λογου comprehendunt (cf. Aug. l. qq. 83. q. 63.). Ad aeternam generationem refert illud Prov. VIII. 22–26: «antequam quidquam faceret, ante colles ego parturiebar; » ad generationem ad extra applicat sententias v. 27. sq.: « cum eo eram cuncta componens » etc. Quoniam vero ibi Praxeam refellit, qui Rationem seu Sapientiam seu Verbum insitum non aliter admittebat, nisi ut sapientiam absolutam, Verbum vero prolatitium agnoscebat solum verbum transiens et vocale; ideo Tertullianus contendit, ipsam Rationem Patris seu Verbum insitum, genitum in mente Patris ab aeterno, fieri in tempore Verbum prolatitium seu Sermonem. Porro hanc generationem Sermonis *ad extra* appellat nativitatem *perfectam*, non quidem in comparatione cum generatione ad intra, quasi hanc putasset imperfectam; sed respiciendo nativitatem formaliter ut *Sermonis* i. e. ut

(1) Των δε γενομενων ἀρχηγον και συμβουλον και ἐργατην ἐγεννα λογον, ὁν λογον ἐχων ἐν ἑαυτῳ ἀορατον τε ὀντα τῳ κτιζομενῳ κοσμῳ ὁρατον ποιει, προτεραν φωνην φθεγγομενος, και φως ἐκ φωτος γεννων, προηκεν τῃ κτισει κυριον, τον ἰδιον νουν, αὐτῳ μονῳ προτερον ὁρατον ὑπαρχοντα, τῳ δε γινομενῳ κοσμῳ ἀορατον ὀντα, ὁρατον ποιει, ὁπως δια του φανηναι ἰδων ὁ κοσμος σωθηναι δυνηθῃ.

Verbi *manifestati ad extra*, quo eodem sensu Theophilus loquitur de generatione Verbi, formaliter ut est *prolatitium*. Hanc itaque *nativitatem Sermonis* dicit Tertullianus *perfectam*, quatenus in oppositione ad Verbum transiens et vocale Praxeanorum, est manifestatio Verbi substantialis ac personalis. « Cum primum Deus voluit ea, quae cum Sophiae ratione et Sermone disposuerat intra se, in substantias, et species suas edere, ipsum primum protulit Sermonem, ut per ipsum fierent universa, per quem erant cogitata atque disposita imo et facta iam, quantum in sensu Dei... Haec est *nativitas perfecta Sermonis*, dum ex Deo procedit, conditus (genitus) ab eo primum ad cogitatum in nomine Sophiae: Dominus condidit me initium viarum; dehinc generatus (ad extra formaliter ut *Sermo* seu ut Verbum prolatitium) ad effectum: cum pararet coelum, aderam illi simul » ib. c. 7 (1).

Nec desunt inter Patres post Conc. Nicaenum, qui eodem modo generationem ad intra ab aeterno et generationem ad extra in tempore distinguunt. Sic Gregorius qui putatur Iliberitanus (inter Opp. Gregor. Naz. or. 49. n. 5.): « Filius non aliunde quam de Patre, quia semper cum Patre; et ideo Sapientia Dei appellatur, ut numquam Pater sine Sapientia h. e. sine Filio suo esse credatur. Haec est illa Sapientia ineffabilis, quae initio viarum Dei apud Salomonem (Prov. VIII. 22) vel condita vel genita vel creata

(1) Si omnia loca Tertulliani et aliorum vetustorum Patrum conferantur, generationem Filii dicunt quadrupliciter: 1°. fundamentalem, qua Sophia semper est in corde Patris persona distincta a Patre, cuius est et ex quo est; 2°. eam, qua Pater, ut loquitur Tertullianus (contr. Prax. c. 5; contr. Hermog. c. 18), agitat, cogitat, disponit intra se cum sua Ratione seu Sophia omnia creanda; 3°. eam, qua in creatione profert et ad extra manifestat Verbum seu Sermonem; 4°. qua Verbum incarnatum manifestatur et fit visibile ac palpabile in humana sua natura. Tres posteriores modi supponunt Verbi personam constitutam, et dicunt solum ordinem ac relationem ad terminum externum. Hinc porro patet, in illa frequenti Patrum sententia, qua Pater dicitur *volens, voluntarie, voluntate* generasse Filium, *voluntatem*, quam in generatione ad intra superius ostendimus non posse intelligi nisi voluntatem *naturalem* et *concomitantem*, in generatione ad extra h. e. in manifestatione Verbi utique esse voluntatem liberam.

describitur; quam tamen sic conditam dicit, ut semper eam cum Deo fuisse demonstret... Non enim ita Deus Sapientiam suam condidit, quasi aliquando sine Sapientia fuerit; sed cum initium viarum suarum dicat, *initium motus operis alicuius ostendit, ut hoc initium habeat Sapientia Dei, quod de Deo processit ad creanda omnia* tam coelestia quam terrena, non quomodo (forte: quod modo) coepit esse. *Ita creata est Sapientia, imo genita, non sibi, quia semper erat, sed his quae ab ea fieri oportebat.* » His fere gemina habet Zeno Veronensis l. II. tract. IV. et V. (Vide Ballerinios in Opp. s. Zenonis dissertat. II. c. 1.).

IV. Ultimus modus concipiendi et loquendi, quem apud Patres antenicaenos explicatione indigere diximus, pertinet ad visibiles apparitiones Verbi et ad manifestationem Patris per Filium. Videntur enim sensisse, Deum Patrem ratione suae eminentiae et suae immensitatis numquam posse apparere per se ipsum, Filium autem posse apparere, et in his suis apparitionibus esse quodammodo circumscriptum loco; adeoque Patrem esse naturâ suâ invisibilem, Filium vero aut esse aut posse fieri visibilem, et sic a Filio in sua persona et per suam personam factam visibilem hominibus manifestari Patrem invisibilem. Ex qua doctrina Petavius et nunc iterum recentiores quidam concludunt, vetustos illos doctores putasse Filium naturâ inferiorem Patre, vel certe unitatem naturae in distinctis personis nondum intellexisse.

Summa doctrinae eadem est apud Iustinum Apolog. I. n. 63.; Dialog. n. 60. 127.; Irenaeum l. IV. c. 6. n. 3. 5-7.; c. 20. n.4. 5. 11.; Theophilum Antioch. ad Autolyc. l. II. n. 22.; Clementem Alexand. (ed. Paris. 1641) Paedag. l. I. c. 7. p.110.111.; Strom. l. IV. p. 537.; V. p. 562.; VI. p. 643. 644.; VII. p. 733.; Tertullianum contra Prax. c. 14-16.; Novatianum de Trin. c. 25. 26.

Iam vero 1° nemo eorum dicit, Filium esse aut fieri posse visibilem in sua propria natura divina, quod haec inferioris rationis sit, aut Filius secundum naturam divinam non aeque sit immensus et ubique praesens sicut Pater. Solummodo docent, Filium posse fieri et factum esse

visibilem maxime in natura humana assumpta, qua Deus Filius simul est verus homo, et etiam in veteri Testamento « per subiectam creaturam, » variis scilicet ostentis demonstrantibus praesentiam Filii ut personae missae a Patre et proinde personae distinctae.

Multis et saepe has Verbi manifestationes declarat Irenaeus. « Verbum quidem loquebatur Moysi apparens in conspectu, quemadmodum si quis loquatur ad amicum suum. Moyses vero concupivit manifeste videre eum, qui secum loqueretur, et dictum est ei: non enim videt homo faciem meam et vivet; utraque significans, quoniam et impossibilis (impotens) est homo videre Deum, et quoniam per sapientiam Dei in novissimis temporibus videbit eum homo in eo, qui est secundum hominem eius adventu (i. e. Verbum incarnatum).., Non igitur manifeste ipsam faciem Dei videbant prophetae, sed dispositiones et mysteria, per quae inciperet homo videre Deum... Igitur si neque Moyses vidit Deum nec Helias nec Ezechiel, quae autem ab his videbantur, erant similitudines claritatis Domini et prophetiae futurorum (incarnationis); manifestum est, quoniam Pater quidem invisibilis, de quo et Dominus dixit: Deum nemo vidit umquam. Verbum autem eius, quemadmodum volebat ipse, et ad utilitatem videntium claritatem monstrabat Patris et dispositiones exponebat » Iren. IV. c. 20. n. 9. sq. Doctrina annuntiata est gentibus, « Verbum *naturaliter quidem invisibilem*, palpabilem et visibilem in hominibus factum esse » ibid. c. 24. n. 2.

Pariter Iustinus, Filium Dei, ait, appellari Angelum et Apostolum, quia mittitur a Patre; atque ideo illum qui apparuit in veteri Testamento, esse utique verum Deum, non tamen esse Patrem sed Filium, « qui cum Verbum sit primogenitus Dei, etiam Deus est, ac prius quidem Moysi et ceteris prophetis apparuit per speciem ignis et per imaginem incorpoream (h. e. in variis ostentis, quae non erant verum physicum corpus), nunc autem vestri (Caesarum) imperii temporibus ex Virgine homo factus est secundum voluntatem Patris » Apol. I. 63.; Dialog. n. 127.

Tertullianus urget quidem contra Praxeam, quod Deus

dicitur invisibilis et iterum Deus visus patriarchis ac prophetis, ut inde ostendat distinctionem personarum Patris invisibilis, et Filii qui factus est visibilis. Sed imprimis declarat, « Deum visum esse secundum hominum capacitatem, non secundum plenitudinem maiestatis; » tum concedit, « etiam Filium suo nomine eatenus invisibilem, qua Sermo et spiritus Dei ex substantiae conditione »; attamen pergit, « Filium visibilem fuisse ante carnem eo modo, quo dicit ad Aaron et Mariam. » Hic modus is est, ut patriarchis et prophetis ipsique Moysi, antequam ei loqueretur « os ad os in specie, id est in veritate », semper visus sit « in speculo et aenigmate et visione et somnio Deus, id est Filius Dei. » Imo ipsam visionem Moysis facie ad faciem censet probabilius eodem fere modo explicandam esse, « quia Sermo et spiritus nisi imaginaria forma videri non potest. » At Filius caro factus iam ipse proprie erat visibilis licet non in divina sed in humana natura: non est Pater, sed « alius quem et retro visum in aenigmate, plenius visibilem caro effecit; Sermo scilicet, qui et caro factus est alius, quem numquam quisquam vidit (in natura divina) nisi Pater, scilicet cuius est Sermo » Tertull. contr. Prax. c. 14. 15.

Hinc 2° quando illi Doctores vetusti videntur a Filio, qui visibilis apparet, excludere immensitatem et ei adtribuere circumscriptionem, ut Theophilus l. c., Tertullianus c. 16, et Novatianus l. c.; haec circumscriptio ab eis intelligi non potuit secundum naturam divinam Filii, sed ibi primo prae oculis habent naturam humanam, secundum quam utique Filius non est ubique, et dum erat in terris, secundum eandem naturam humanam non erat in coelis; unde et Christus et Apostoli loquuntur de descensu a coelo, et sensu maxime proprio de ascensu in coelum. Porro antiqui illi Patres theophanias V. T. spectabant velut prolusiones quasdam ad Incarnationem et ad apparitionem Dei in carne; atque ideo tum phaenomena illa ignis, nubis, figurae humanae etc., tum actiones manducationis, motus de loco in locum etc. in theophaniis habebant velut umbras naturae humanae assumendae; imo ipsas locutiones anthropomorphicas, quae in V. T. de Deo occurrunt, non raro